

**ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Հայոց նորագույն պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի արցախահայության ազատագրական պայքարը: 1921 թ. հուլիսի 5-ին Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին ապօրինի բռնակցվելուց հետո արցախահայությունը շուրջ 7 տասնամյակ անընդհատ բողոքում էր այդ անարդարացի որոշման դեմ՝ պահանջելով միավորվել մայր հայրենիքի հետ: Սակայն Մոսկվայի և Բաքվի իշխանությունները մերժում էին այդ արդարացի պահանջը: Ավելին, Ադրբեջանը կանխամտածված խոչընդոտում էր Լեռնային Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական, գիտամշակութային զարգացմանը, արգելակում կապը մայր հայրենիքի հետ և աստիճանաբար արտամղելով տեղի հայ բնակչությանը՝ արհեստականորեն ավելացնում էր ադրբեջանցիների քանակը՝ փորձելով փոխել մարզի ժողովրդագրական կազմը: 1980-ական թվականներին ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ արցախահայությունը կամ պետք է զանգվածաբար լքեր իր հողը և արժանանար Նախիջևանի հայության ճակատագրին, կամ պետք է պայքարի ելներ իր բնօրրանը և մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար: Արցախը ընտրեց երկրորդ ուղին՝ պայքարի ճանապարհը: Գորբաչովյան «վերակառուցման» քաղաքականությունն ու թվացյալ ժողովրդավարությունը նպաստեցին արցախահայության բացահայտ պայքարի ծավալմանը, և ադրբեջանական բռնատիրությունից նրա ազատագրումը դարձավ խիստ հրատապ:

Արցախյան ազատամարտի սկզբնավորման և շարժման ակունքների բազմակողմանի քննությունն ու հաղթական նվաճումների բոլոր փուլերի գիտական հետազոտումը հայ պատմագիտության կարևոր խնդիրներից է: Այն ունի արդիական ու քաղաքական կարևոր նշանա-

կություն: Արցախահայության հերոսական պայքարի օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ նախադրյալների, «վերականգունմից» դեպի անկախություն տանող ծանր ու դժվարին ճանապարհի և այդ նպատակի շուրջ հայ ժողովրդի համազգային միավորման և, վերջապես, Ադրբեջանի կողմից պարտադրված պատերազմում տարած փայլուն հաղթանակների շատ հարցեր դեռևս ինչպես հարկն է չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը: Հիմնախնդրի շուրջ եղած գրականությունն ավելի շատ հանրամատչելի է և հուշագրական բնույթ ունի:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո աշխարհի քաղաքական կյանքում տասնյակ նոր պրոբլեմներ, բազում խնդիրներ առաջացան: Անհրաժեշտ է նորովի գնահատել այդ ամենը և վերագնահատել շատ տեսակետներ, որոնք հրապարակ են նետվել դեպքերի թարմ հետքերով կամ հորինվել ադրբեջանական գրչակների կողմից:

Արցախի ազատագրական պայքարի բազմակողմանի քննությունն ու ընդհանրացումը կարևոր նշանակություն ունի նաև նորանկախ Հայաստանի պետականության հաստատման ու կառուցման հետ կապված շատ խնդիրների լուսաբանման գործում:

Ավելի քան 17 տարի է անցել Արցախյան ազատագրական պայքարի նորագույն շրջանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկա մի ամբողջական ուսումնասիրություն, որտեղ քննության առնված լինեն Արցախյան նորօրյա ազատամարտի՝ 1988 թվականից սկսած բոլոր փուլերն ու առանձնահատկությունները, հաղթական ճակատամարտերի դերն ու նշանակությունը, ռազմական գործողությունները, հայերի հերոսական պայքարի առանձին կողմերը, 1994 թ. զինադադարի հաստատումը, համահայկական զորակցությունը Արցախին, ինչպես նաև՝ միջազգային հանրության ջանքերը արցախյան հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման ուղղությամբ: Մինչև այսօր չկա նաև մի ամբողջական ուսումնասիրություն, որը նվիրված լինի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անկախության հռչակմանը, պետականության ամրապնդմանը, ինչպես նաև ԼՂՀ կայացման գործընթացին, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմակողմանի վերլուծությանը:

Արցախյան (1988-2005 թթ.) հիմնախնդրի ուսումնասիրության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած գրականությունը, ուսումնասիրությունները կարելի է բաժանել մի քանի մասերի. *առաջին*՝ Արցախյան շարժման վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ, *երկրորդ*՝ Ղարա-

բաղա-ադրբեջանական 1991-94 թթ. պատերազմի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտություններ, *Երրորդ*՝ Արցախյան հարցի միջազգայնացման ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտում նրա քննարկումների մասին եղած փաստաթղթեր ու ուսումնասիրություններ, *չորրորդ*՝ Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ) հռչակման, պետականության կայացման, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերլուծության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ:

Առաջին մասի վերաբերյալ հրապարակի վրա կան Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, գրքեր, հուշագրություններ, վիճակագրական և փաստագրական ժողովածուներ, օրագրություններ, կինովավերագրեր, գիրք-հուշամատյաններ, տարեգրություններ և այլն, որոնք կարևոր դեր են խաղացել անհրաժեշտ եզրակացություններ անելու համար¹:

Շարժման հենց սկզբից Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում տպագրվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուներ², որոնցում շոշափված են արցախյան հիմնախնդրին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Հապշտապ կազմված այդ ժողովածուները, չնայած ժամանակին էական դեր են խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ճիշտ հասկանալու գործում, զերծ չեն մի շարք թերություններից: Այդ ժողովածուներից դուրս են մնացել Արցախի հիմնախնդրին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սկսած 1920-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականները: 1988 թ. ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի և Կ. Խուդավերդյանի խմբագրությամբ հրատարակեց «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկանքը³, որտեղ հավաստի սկզբնաղբյուրների և վավերագրերի հիման վրա տրված է Արցախի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև

¹ Нагорный Карабах в девятой пятилетке. Степанакерт, 1976, Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985 և այլն:

² Թվմասյան Վ., Արաքանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, Մեղադրվում են, Երևան 1989, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Нагорный Карабах, весна-осень 1990, Документы и материалы, Ереван, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995 г., Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989, Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991 և այլն:

³ Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.

մեր օրերը: Նրանում հիմնավորված է արցախյան հիմնախնդրին ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա լուծելու անհրաժեշտությունը: Աղբյուրագիտական առանձնակի նշանակություն ունի Վահան Չարունյանի կազմած ժամանակագրական ստվարածավալ ժողովածուն¹, որը բաղկացած է 6 մասից և նրանում ընդգրկված են 1988-1997թթ. Արցախի հիմնախնդրի վերաբերյալ մամուլում հրապարակված բազմաթիվ նյութեր ու մեկնաբանություններ:

Արցախյան շարժման վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերով ու հոդվածներով հանդես է եկել Բագրատ Ոլուբաբյանը, որը զգալի ներդրում ունի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի բարձրացման հարցում: Նրա «Արցախյան գոյապայքարը» (Երևան, 1994), «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» (Երևան, 1997) և մամուլում տպագրված տասնյակ հոդվածներն ու հրապարակումները կարևոր ու խիստ անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ են, նաև ականատեսների վկայություններ, դեպքերի ու իրադարձությունների վերլուծություններ, ընդհանրացումներ և զնահատականներ: Բ. Ոլուբաբյանի գրքերը սկզբնավորելով Արցախյան շարժման ուսումնասիրությունը՝ համակարգված ու ընդհանրացված տեղեկություններ է հաղորդում խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ: Սակայն նրանցում հպանցիկ են ներկայացված պատերազմական գործողությունները: Մեծ է նաև գրող-հրապարակախոս Ջորի Բալայանի դերը, որի գրքերն ու հոդվածները, չնայած ունեն ավելի շատ քաղաքական-հրապարակախոսական, քան թե պատմագիտական ուղղվածություն, բայց օրագրային գրառումների, վավերագրական ակնարկների ու զժանկարների մի յուրօրինակ հավաքածու են, որոնք նոր շունչ են տվել արցախյան պայքարին ու էական դեր խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացման գործում²: Տարեգիր-հրապարակախոսների այս շարքը լրացնում է Բակուր Կարապետյանը ոչ միայն գրքերով ու հոդվածներով, այլև փաստավավերագրական նկարահանումներով³: Նա առաջիններից մեկն էր, որ փորձեց վեր հանել Արցախի հիմնախնդիրը և նկարագրել պայքարի սկզբի իրադարձությունները: Արցախ-

¹ **Арутюян В. Б.**, События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997.

² **Զ. Բալայան**, Դժոխք և դրախտ, Երևան 1995, նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում», Երևան, 1999 և այլն:

³ Կարապետյան... եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990, նույնի՝ Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994:

յան հիմնահարցը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձն արեց Յու. Բարսեղովը¹: Նրա ուսումնասիրություններում բերված կարևոր փաստարկներն ու հիմնավորումներն անվիժելի են դարձնում, որ Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համաձայն: Արցախյան շարժման 1988-89 թթ. շրջափուլի առաջին ուսումնասիրողներից է Վլադիմիր Գրիգորյանը: Սակայն նա ամեն կերպ փորձել է գերազնահատել Արցախյան ազատամարտում «Չայոց համազգային շարժում» կազմակերպության դերը, ինչի հետ չենք կարող համաձայնել²: Արցախյան գոյապայքարի արդարացիությունը գիտականորեն հիմնավորող առաջին հեղինակներից է նաև ակադեմիկոս Վլադիմիր Խոջաբեկյանը³: Նրա գրքում կարևոր տեղ է հատկացված Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված բռնազաղթի ու սպանդի, ինչպես նաև Չայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթի պատճառների բացահայտմանը: Այս ուղղությամբ արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել նաև ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանը: Նա իր գրքում, որն ըստ էության հեղինակի՝ արցախյան հիմնահարցին նվիրված նախկինում հրատարակված տարաբնույթ ուսումնասիրությունների ամփոփումն է, ցույց է տվել Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի վրա գործադրված բռնաճնշումների ընթացքը և դրանց բացասական հետևանքները⁴: Վերակառուցումից մինչև անկախություն ընկած ժամանակաշրջանում Չայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանն է նվիրված Ռ. Ազիզբեկյանի գիրքը⁵, որում մամուլում հրապարակված փաստական նյութի և այլ ուսումնասիրությունների հիման վրա լուսաբանված են հայ ժողովրդի 1985-1991 թթ. պատմության շրջադարձային էջերը՝ Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական շարժման ծավալումը և դեպի ազգային անկախ պետականության վերականգնում տանող դժվարին ուղին: Չե-

¹ **Ю. Барсегов.** "Народ Нагорного Карабаха-субъект права на самоопределение, Москва, 1993, **Յու. Գ. Բարսեղով,** Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պորբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990:

² **В. Григорян,** Армения 1988-1989, Ереван, 1999.

³ **Վ. Ե. Խոջաբեկյան,** Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:

⁴ **Г. Авакян,** Нагорный Карабах. Ответ фальсификатрам, Ереван, 1991.

⁵ **Ռ. Ազիզբեկյան,** Չայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն. Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:

ղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել արցախյան շարժման դրդապատճառներին:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությանը նվիրված Կիմ Ղահրամանյանի արժեքավոր աշխատությունը¹ անդրադառնում է ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշումից հետո Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններին, որոնք լայն արձագանք գտան Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Խիկար Բարսեղյանի գրքում զետեղված են մամուլում տպագրված նրա հոդվածները և փաստաթղթեր, որոնցում վերլուծվել են 1988-1990 թթ. տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունները և գնահատվել են Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հարցեր²:

Արցախ-Ղարաբաղյան հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծությանն են նվիրված Հրանտ Աբրահամյանի մի շարք աշխատություններ³, ինչպես նաև Ն. Սարումյանի «Քաղաքական և մշակութային իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում 1960-80-ական թվականներին» (Ստեփանակերտ, 2001), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքար (1985-1992 թ.)» (Երևան 2004)⁴: Նշված հեղինակներն իրենց առջև խնդիր են դրել, հենվելով հիմնականում նորահայտ փաստաթղթերի, վիճակագրական տվյալների, պարբերական մամուլի, ժամանակակիցների հրատարակած և չհրատարակած հուշագրությունների և այլ պատմագիտական նյութերի վրա, ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացրել Արցախի ազատագրական պայքարի նախադրյալների, դրա սկզբնավորման, այդ պայքարի շուրջ Հայաստանի, Արցախի և Սփյուռքի հայության համախմբման, ինչպես նաև պատերազմում հայ ժողովրդի հերոսամարտի և ծանր պայմաններում տարած փայլուն հաղթանակների առաջին փուլի արդյունքները: Հրապարակի

¹ Կ. Ղահրամանյան, Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993:

² X. Барсебян, Истина дороже. К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ереван, 1992.

³ Հ. Աբրահամյան, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, նույնի՝ Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, նույնի՝ Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, նույնի՝ Արցախյան շարժումը և հայ քաղաքական ու հասարակական ուժերը, կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 1-2, Երևան, 2004, էջ 119-126:

⁴ Ս. Առուստամովի «ԵՉմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին» (ռուսերեն լեզվով), Երևան, 1999:

վրա են նաև մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններ¹ ու հուշագրություններ², որոնք աղբյուրագիտական արժեք ունեն: Ս. Չոբանյանի կազմած փաստավավերագրական ժողովածուն ներկայացնում է արցախահայության նկատմամբ Ադրբեջանում նախապես ծրագրված ու իրագործված վանդալիզմի և հակահայկական ուղղվածության տարաբնույթ դեպքերի բազմաթիվ ասպացույցներ³:

Ադրբեջանահայության ցեղասպանությանը և բռնագաղթին են նվիրված մի շարք գրքեր ու հրապարակումներ⁴, որոնցում բացահայտվել են տեղի հայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների իրագործած բռնությունները, դաժանություններն ու ջարդերը: Արցախյան խնդրին նվիրված բազմաթիվ գրքեր ու ժողովածուներ են հրատարակվել նաև Ադրբեջանում⁵: Դրանց հեղինակները առանց բացառության նենգափոխում են պատմական ճշմարտությունը և դեպքերն ու

¹ Ս. Սելբունյան, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, Երևան, 1997. Շ. Սկրտչյան, Արցախ, Երևան, 1991, Ա. Հակոբջանյան, Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001., Լ. Սկրտչյան, Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Սփենք, 1988, Ա. Մանասյա, Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997. **Бабанов Игорь**, Воеводский Константин, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992. **Сахаров**. О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, **С. Золян**, Нагорный Карабах: проблема и конфликт. Ереван, 2002.

² **Գ. Գրիգորյան**, Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005, Ա. Պետրոսյան, Արևուր Սկրտչեան, Երևան, 2004:

³ **С. Чобанян**, Государственно организованный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992:

⁴ Ի. Մոսեսովա, Ա. Հովմանյան, Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, Սելիք-Շահնազարյան Լևոն, Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988. **Кокс Кералайн, Айбнер Джон**, Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998. **Меллик-Шахвазарян Левон**, Гандзак. Неутраченный мир (воспоминание очевидца), Степанакерт, 1996, **Удубабян Г.**, Золян С., Аршакаян А., Сумгаит...Геноцид...Гластность, Ереван, 1989, **Вермишева Седа**, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995, Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-май 1991 года), Ереван, 1992. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998.

⁵ Хроника НКАО февраль 1988 - февраль 1990, Баку, 1990, Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990, К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989, **Аляев И.**, Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989 և այլն:

իրադարձությունները ներկայացնում իրենց համար շահեկան կտրվածքով:

Երկրորդ մասի՝ 1991-94 թթ. ազատամարտի ռազմական գործողությունները, պաշտպանության բանակի կազմավորման և անցած մարտական ուղու, պատերազմի առանձին դրվագները մի ամբողջության մեջ առաջին անգամ ներկայացրել է Ս. Հասրաթյանը իր «Գոյամարտը (ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց)» (Ստեփանակերտ, 1998) և «Ղարաբաղյան պատերազմ» (Երևան, 2001) աշխատություններում, որտեղ պատերազմը ներկայացված է ընդհանուր գծերով: Խոշոր ռազմական գործողությունները վերլուծության չեն ենթարկվել, դրանց անցկացման անհրաժեշտությունը, պատմական նշանակությունը և մնան խնդիրներ դուրս են մնացել հեղինակի ուշադրությունից: Հատկապես բանակի կազմավորման գործընթացը ներկայացված է դրվագներով, իսկ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992 թ. փետրվարի 24-ի հրամանագիրը ինքնապաշտպանական ուժերի մասին և Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահի 1993 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանագիրը՝ ԻՊՈՒ-ն ՊԲ-ի (Պաշտպանության բանակի) վերակազմավորելու մասին, վրիպել են նրա ուշադրությունից: Նրա աշխատություններում չի զանազանվում Արցախյան շարժման քաղաքական փուլը պատերազմականից, դեռ ավելին՝ չի ուրվագծվում, թե երբ է սկսվել պատերազմը:

Արցախյան պատերազմի ընթացքի ու Պաշտպանության բանակի կազմավորման, մարտական գործողությունների ու դրանց հետ կապված քաղաքական և դիվանագիտական ձեռնարկումների մասին փաստական հարուստ նյութեր կան Վ. Հարությունյանի վերը նշված «Իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում» ժամանակագրության 4-րդ և 5-րդ մասերում: Սակայն նրա տեղեկությունները ամբողջական չեն: Առանձին մարտական գործողությունների մասին տեղեկություններ է պարունակում Ռազմիկ Պետրոսյանի հուշերի գիրքը¹, որը գերծ չէ թերություններից ու անճշտություններից, մասնավորապես բացակայում է Սարտակերտի ճակատում մղված մարտական գործողությունների ժամա-

¹ Ռ. Պետրոսյան, Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997, Գրքի լրամշակված տարբերակը - Արցախ, պատերազմ, գիմադար, Երևան, 2001:

նակագրությունը: Ուշագրավ են նաև Ս. Քամայանի գրքերը¹, մանավանդ Մարտունու շրջանում ընթացած մարտական գործողությունների և այդ ուղղությամբ ստորաբաժանումների կազմավորման ու մարտական ուղու լուսաբանման տեսակետից: Գանձակուն 1988 թ. հայերի ինքնապաշտպանության մասին են ականատես Լ. Մելիք-Շահնազարյանի հուշերը²: Փաստերով հարուստ նյութեր է պարունակում նրա մյուս ծավալուն աշխատությունը³, ուր դիտարկվում են արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու՝ Ադրբեջանի որդեգրած բոլոր ձևերն ու եղանակները: Հեղինակը Ադրբեջանի ագրեսիայի սկիզբը համարում է ԼՂՀ հռչակումից հետո (1991 թ., սեպտեմբերի 2): Իրականում ԼՂՀ հռչակումը Ադրբեջանի ագրեսիային դիմադրելու կարևորագույն ձեռնարկումներից էր: Հեղինակի ուշադրությունից վրիպել են Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս հայկական բնակավայրերի բռնատեղահանության իսկական պատճառները, սոցիալ-քաղաքական հիմքերը, ներքին խնդիրները:

1991 թ. ամռանը տիրահռչակ «Կոլցո» ռազմական գործողության ընթացքում Հադրութի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի հայաթափման անմիջական ու թարմ տպավորության տակ հետագայում ԼՂՀ ԳԽ անդրանիկ նախագահ ընտրված Ա. Սկրտչյանը փորձել է վերհանել ողբերգության պատճառները, ներկայացնել իրադարձությունների ճիշտ պատկերը⁴: «Կոլցո» ռազմական գործողության մասին է նաև Նվարդ Սողոմոնյանի փաստագրությունը («Կոլցո» I, II, III մասեր, Ստեփանակերտ, 1994-2000 թթ.): Նախկին խորհրդային սպա Պ. Բաղդասարյանի հուշերի գիրքը, որը կոչվում է «Դիմակայություն. հուշագրություններ» (Երևան, 1998), ընդգրկում է միայն 1989-92 թթ. տեղի ունեցած այն դեպքերն ու գործողությունները, որոնց անմիջական մասնակիցը կամ կազմակերպիչն է եղել հեղինակը: Նա փորձել է ցույց տալ Արցախյան ազատամարտի գլխավոր հերոսի՝ ժողովրդական կամավորական աշ-

¹ **С. Камалян**, Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994, նոյնի՝ Ավոն մեր աչքերով, Երևան, 1994:

² **Левон Мелик-Шахназарян**, Гандзак неутраченный мир (Воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996.

³ **Левон Мелик-Шахназарян**, Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики, факты и комментарии. Ереван, 1992.

⁴ **Արթուր Սկրտչյան**, Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, 1992:

խարհագրի դերը Արցախի ու Հայաստանի անվտանգության համար մղված պայքարում: Ռազմաքաղաքական ընդհանրացումներում արտահայտել է իր մարտական փորձից ու աշխարհայացքից բխող անձնական տեսակետներ: Դ. Բաղդասարյանի գրքում առաջին պլան է մղված ինքը՝ հեղինակը, որոշ դեպքերում գերազնահատված է նրա դերակատարությունը:

Ռազմաբժշկական ծառայության ստեղծման, պատերազմում բուժաշխատողների գործունեության ու մարտական ուղու մասին է Վ. Մարությանի գրառումների հիման վրա ստեղծված գիրքը¹: Հեղինակը, լինելով ռազմաբժշկական ծառայության հիմնադիրներից մեկը, ականատեսի քաջատեղյակությամբ ու հավաստի է ներկայացնում ինչպես պաշտպանության բանակի կազմավորման, այնպես էլ պատերազմի առանձին դրվագներն ու մանրամասները:

Վիրաբույժ-լրագրող Ա. Բունիաթյանի գիրքը² ընդգրկում է Արցախյան պատերազմի 1992 թ. ապրիլի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածը: Հետաքրքիր մանրամասնություններ կան Մարտակերտի ռազմաճակատում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Արձակագիր Կ. Դանիելյանը դրվագ առ դրվագ ներկայացնելով արցախահայության վեցամյա պայքարի պատկերը՝ անդրադարձել է նաև ՊԲ կազմավորմանը, պատերազմի հատկապես Ասկերանի ուղղությամբ և շրջանի ինքնապաշտպանական կազմավորումների մղած մարտական գործողություններին: Ի. Բաբանովը և Կ. Վոյեվոդսկին վերը նշված իրենց աշխատություններում անաչառ են ներկայացրել Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանավանդ Գետաշենի ողբերգությունը՝ հիմնավորելով, որ խաղաղ բնակչության դեմ բռնությունները գործադրել են ԽՍՀՄ ղեկավարության ցուցումով: Լրագրող Ս. Մարգարյանի կազմած փաստագրական ժողովածուն³, ուր զետեղված է Մարտակերտի շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների լուսանկարային և տեղեկատվական քրոնիկոնը, արժևորվում է Արցախ-

¹ **Валерий Марутян**, У войны долгий след (Записи военврача), Ереван, 1996.

² **Ա. Բունիաթյան**, Արյունոտ օրեր, Մարտակերտ, Վավերագրություն, գիրք1, Երևան, 2000:

³ **Ս. Մարգարյան**, Մարտակերտ չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:

յան գոյամարտի մասնակից զորահրամանատարների հուշերով ու իրադարձությունների գնահատականներով:

Ուշագրավ ու արժեքավոր ուսումնասիրություն է Միեր Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը» (Երևան, 2000) աշխատությունը, որտեղ ոչ միայն ներկայացրել է պատերազմի սկզբի ռազմական գործողությունները, այլև Արցախյան պատերազմի գլխավոր դերակատարի՝ պաշտպանության բանակի կազմավորման փուլերն ու անցած մարտական ուղին, ինչպես նաև Շուշիի և Լաչինի ազատագրումն ու դրա նշանակությունը պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա: Արցախյան ազատամարտի ռազմական գործողությունների նկարագրությանն են վերաբերում Ռազմիկ Պետրոսյանի «Արցախ, պատերազմ, զինադադար» (Երևան, 2001) և Փաշա Օհանջանյանի «Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմը» (Երևան, 2000) աշխատությունները:

Մի շարք հեղինակներ հուշամատյաններ, հուշագրեր, Արցախյան հերոսներին նվիրված աշխատություններ, գրքույկներ են հրատարակել, որտեղ նկարագրված են մարտական գործողությունները և ազատագրական պայքարում զոհված ազատամարտիկների հերոսապատումը¹: Պատմաբան Հ. Դեմոյանը իր աշխատություններում անդրադարձել է Արցախյան ռազմական գործողություններին և հատկապես 1992 թ. փետրվարին խոջալուի դեպքերին²:

¹ **Գ. Ղարիբյան**, Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999, **Ա. Արշակյան**, Մահ չի մացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993, **Հ. Արրահամյան**, **Շ. Մկրտչյան**, Արցախի համար զոհված դիզակցիները, Երևան, 2000, **Փայա Առուստամյան**, Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998, **Սեդրակ Նանագուլյան**, Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992-1993, **Էռեստ Եսայան**, Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996, **Բարկեն Մուսայելյան**, Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, **Վ. Առաքելյան**, **Գ. Ազիզյան**, Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996, **Ի. Աբայան**, Ընդմիջտ մեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995, **Վ. Միրզոյան**, Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Բաժին № 9-12, Պեյրուք, 1993, № 1-6, Պեյրուք, 1996, **Ս. Նանագուլյան**, Շահեն, Երևան, 1993., **Ռ. Սահակյան**, Արծվապաշտ երկիր, փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004 թ.:

² **Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л.**, Ходжалинское дело: Особая папка, Ереван, 2003. **Демоян Г.**, Карабахская драма: Скрытые действия, Ереван, 2003.

Hayk Demoyan, Levon Melik-Shahnazaryan, The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOSSIER, Yerevan 2004, Этническая причина, նույնի Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004, ...prepared by Hayk Demoyan, Yerevan, 2004.

Արցախյան ազատագրական պայքարի և նրա մարտական գործողությունների մասին պաշտպանվել են նաև թեկնածուական և դոկտորական դիսերտացիաներ: Դրանցից են Կ. Ղահրամանյանի «Հյուսիսային Արցախ (պատմական քննական վերլուծություն)»՝ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, (Երևան, 2000), Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին», 1991-1994 թթ.՝ թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2001), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքարը 1985-1992 թթ.». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2003) և այլն: Հատկապես արժեքավոր ու ամփոփ ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղի 1988-1994 թթ.» հանրագիտարանը (Երևան, 2004 թ.), որտեղ ոչ միայն տրված է Արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների և հատկապես զոհվածների կենսագրականներ, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը, ինչպես նաև Արցախյան շարժման սկզբնավորման պատմությունը: Նույնիսկ առանձին ներկայացված է բժիշկների, արվեստագետների, գրողների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունը Արցախյան ազատամարտին: Անշուշտ, աշխատությունը առաջին փորձն է և կարող է օգտակար լինել հետագա ամփոփ ուսումնասիրությունների համար, սակայն այն զերծ չէ թերություններից, հատկապես մարդկանց, գործողությունների ամբողջական ընթացքի նկարագրությունը, զինադադարի հաստատումը, շատ մասնակիցների անունների բացակայությունը, չկա շարժման սկզբնավորման պատմությունը և այլն:

Երրորդ խումբ գրականությունը ավելի սակավ է: Արցախյան հարցի միջազգային քննարկումները ներկայացված են ավելի շատ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության հաշվետվություններում և ԵԱՀԿ և մյուս միջազգային ասոյաններում ու մամուլում:

Արցախյան հարցի քննարկումներին անդրադարձել է ՀՀ-ում Ռուսաստանի նախկին դեսպան Վ. Ստոլպիշինը¹: Նա փորձել է վերլուծել իրադարձությունները, քննադատաբար է մոտեցել հակամարտության նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքական որոշ ուժերի, մանավանդ արտաքին գործերի նախարարության սխալ դիրքորոշմանը: Բացահայտվել է մի շարք ռազմական գործողությունների քաղաքական-

¹ **Владимир Столпешин**, Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998.

դիվանագիտական աստառը: Ուշագրավ աշխատանք է ներկայացրել Արմեն Այվազյանը: Նա իր «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը» (Երևան, 1998), աշխատության մեջ ներկայացնում է Ղարաբաղյան հակամարտության զարգացման փուլերը և հարցի ուսումնասիրության վիճակը, ներկայացնում է հակամարտության ռազմավարությունը, Ադրբեջանի և Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի անվտանգության պատճառները, ԵԱՀԿ բանակցությունների ընթացքը, Ղարաբաղի և Հայաստանի անվտանգության միջազգային երաշխիքները՝ ԵԱՀԿ ծրագրի լույսով, փոխզիջումային հնարավոր տարբերակները և այլն: Արժեքավոր աշխատություն է նաև փիլիսոփա Ա. Մանասյանի «Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելուն» (Երևան, 2003) հոդվածների ժողովածուն: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Արցախյան հարցի միջազգայնացման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, նաև հարցի քննարկումները միջազգային աստիճաններում և դրա լուծման օրինական ձևերը:

Չորրորդ մասի վերաբերյալ նույնպես գրականությունը սակավաթիվ է, չնայած գրվում են նոր գրքեր, ուսումնասիրվում են հոդվածներ, բայց մի ամբողջական աշխատություն այս ուղղությամբ դեռևս չկա: Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը իր վերը նշված աշխատություններում անդրադարձել է ԼՂՀ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերին, հատկապես 1991-96 թվականների ժամանակահատվածում:

Արցախի ներքին կյանքի հարցերի վերլուծությանն է վերաբերվում «Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային և հոգևոր ժառանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատությունը, որտեղ ներկայացված են ԼՂՀ-ի արդի մշակութային արժեքները: Ա. Դաբաղյանի և Մ. Գաբրիելյանի «Շուշին 1992-2002 թթ. հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք» (ազգագրական ակնարկ) աշխատությունում արժեքավոր փաստագրական նյութեր են ամփոփված վերջին տասնամյակում քաղաք վերադարձող հայ բնակչության ժողովրդագրական կազմի վերաբերյալ: Այստեղ շարադրված է Շուշիի բնակչության կենսաապահովման համակարգի, հասարակական հարաբերությունների, քաղաքային մշակույթի ձևավորման ընթացքի հիմնական առանձնահատկությունները: Բազմաթիվ հոդվածներ են հրատարակվել Հայաստանի Հանրապետության ու Լեռնային Ղարաբաղի մասնուլում և ամսագրերում, որոնք վերաբերում են ավե-

լի շատ ԼԴՅ-ի ներքին կյանքի, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների վերլուծությանը: Սակայն դեռևս չկա մի ամբողջական աշխատություն ԼԴՅ-ի անկախ պետության ստեղծման ու կայացման մասին: Դա այսօր հրատապ խնդիր է:

Նկատի ունենալով Արցախյան ազատամարտի նորագույն շրջանի (1988-2005 թթ.) պատմության ողջ կարևորությունն ու ազգային-հայրենասիրական, գիտական և քաղաքական նշանակությունը, կարծում ենք, որ.

Առաջին: Առաջիկայում այդ պատմությունը պետք է իրականացնել կոմպլեքս եղանակով՝ ներգրավելով դրա մեջ ոչ միայն ՀՀ ԳԱԱ պատմության, արևելագիտության ինստիտուտները, այլև ԵՊՀ պատմության, միջազգային հարաբերությունների և արևելագիտության ֆակուլտետները, ինչպես նաև ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությունը:

Երկրորդ. Ցավոք, անկախ Հայաստանի Հանրապետությունում 14 տարիների ընթացքում չստեղծվեցին ազգային անվտանգության բնագավառը ուսումնասիրող պատշաճ գիտական որակավորում ունեցող վերլուծական կենտրոններ՝ իրենց համապատասխան կադրերով, թեև ի սկզբանե պարզ էր, որ ղարաբաղյան հակամարտությունը սերտորեն առնչվում է համաշխարհային բազմաբնույթ զարգացումներին, որոնք անհրաժեշտ է ժամանակին և արագ վերլուծել: Ուստի խիստ անհրաժեշտ է մնան կենտրոնների ստեղծումն ու համապատասխան կադրերով դրանց ապահովումը: Դրանք կարելի է ստեղծել նաև բուհերում՝ կոնկրետ և հրատապ ծագած խնդիրները քննարկելու և վերլուծելու համար:

Երրորդ. Անհրաժեշտ է, որ Հայաստանի կառավարությունը կամ արտաքին գործերի նախարարությունը ստեղծի ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, որը կմշակի ռազմավարական հեռանկարային գործողությունների ծրագրեր ոչ միայն ՀՀ անվտանգության ապահովման համար, այլև Արցախյան հակամարտության ընթացքն ու կարգավորման հնարավորությունները մասնագիտական համակարգված վերլուծության ենթարկելու, կոնկրետ ու պրակտիկ առաջարկներ անելու նպատակով:

Չորրորդ: Ուսումնասիրությունների արդյունավետությունը էապես կարելի է բարձրացնել գիտական համագործակցություն հաստատելով նշված հարցերով զբաղվող արտասահմանյան գիտնականների և

մասնավորապես սփյուռքահայ պատմաբանների, արևելագետների ու միջազգայնագետների հետ:

Հինգերորդ: Հարկավոր է ընդգծել, որ Արցախի ազատագրական պայքարի՝ 1988-2005 թթ., պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը, ստեղծել համակարգող մի մարմին՝ ընդգրկելով նրա մեջ հիշյալ հարցերով զբաղվող բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին. դա հնարավորություն կտա խելամտորեն օգտագործել համրապետության գիտական ներուժը:

Վեցերորդ: Սոցիոլոգիական հարցումներով ու անձնական դիտարկումներով կարելի է վերլուծել ու քննարկել ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտների գործընթացները և անել համապատասխան առաջարկներ: